

РОЗДІЛ 1

Історіографія проблеми

Історіографія становища етнічних меншин на Півдні України представлена як узагальнюючими працями з історії України, так і спеціальними дослідженнями, присвяченими розвитку міжнаціональних відносин етнічних груп. Упродовж останнього десятиріччя в Україні зростає увага до дослідження етнонаціонального розвитку суспільства, відбуваються подальші теоретична та концептуальна розробки проблеми.

Досліджуваній проблемі певною мірою торкаються автори загальних праць, присвячених міжнаціональним відносинам в Україні на тому чи іншому етапі її історичного розвитку.

Серед перших друкованих праць, присвячених дослідженню питань громадянської війни, повстанського руху селян і частково етнічним меншинам, слід відзначити роботи М.Какуріна, Р.Ейдемана, в яких автори намагалися визначити характер громадянської війни, розкрити її особливості, виходячи з географічного положення України, специфіки політичної і військової ситуації та національних відносин [1].

У післявоєнних роботах зріс обсяг використаних джерел. Проте гіпертрофованій показ керівної ролі Комуністичної партії (більшовиків), замовчування діяльності інших партій, а то й просто перекручення фактів знецінило більшість публікацій. Головну роль, звичайно, зіграли культ особи Й.Сталіна та атмосфера того часу, коли не пропускали інші матеріали. Враховуючи вказані труднощі, можна відмітити лише роботи М.Супруненка та А.Лихолата [2], в яких більш повно висвітлюється розгортання масового повстанського руху селян у Південній Україні. Хоч і вони не позбавлені упереджених підходів авторів до проблеми.

Після смерті Й.Сталіна політична атмосфера пом'якшилась, і було створено кращі умови для висвітлення проблеми національного повстанського руху. У загальних працях недостатньо приділялось уваги повстанському руху, показано його однобічно, на застарілих фактах, часто неправильних [3]. Особливе місце посідають монографії П.Балкового та М.Супруненка [4], в яких продовжено розгляд

партизанського руху селян, подано обґрунтовану і широку картину всенародного опору військам А.Денікіна.

Двадцятишеститомна “Історія міст і сіл Української РСР” [5] увірала в себе краєзнавчий та джерельний матеріали, до яких мали доступ історики. Це була найкраща на той час робота з багатим фактичним матеріалом. Незважаючи на те, що видання застаріло і вимагає суттєвої переробки та доповнення, загалом праця є однією з головних фактологічних баз з багатьох проблем історії України і національного повстанського руху, зокрема.

Значною політичною подією став вихід восьми томної “Історії Української РСР”, в якій окремий том присвячений громадянській війні та партизанському руху селян. Певне значення мав енциклопедичний довідник “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” [6]. Проте й цим виданням притаманні світоглядна вузькість і суб’єктивізм.

Спеціальні праці розглядали окремі аспекти повстансько-партизанського руху селян Півдня України. В 20-х – 30-х роках вийшли перші такі роботи. Деякі з них мали суб’єктивний характер, хоча й не замовчували причин повстанського руху селян, виділяючи його позитивні та негативні сторони. Історіографія цих праць подана в монографії Є.Шаталіної. На жаль, більшість з них у подальшому виявилися закритими для науковців, а історики повоєнного покоління мали можливість ознайомитися лише з деякими номерами журналів “Літопис революції”, “Пролетарська революція”, “На аграрном фронті”, де, головним чином, друкувалися ці матеріали. У статтях Д.Кіна, М.Мальта, Я.Максименка [7] виділено аграрне питання та мобілізацію як головні причини виникнення селянського руху.

Повстання німців-колоністів 1919 року проти більшовицького режиму найбільш повно висвітлює стаття одеських авторів С.Когана та Н.Межберга [8]. Автори, характеризуючи повстанський рух колоністів, надають можливість читачу самому “докопатися” до справжніх причин його виникнення. Із публікації видно, що С.Коган та Н.Межберг намагалися дати об’єктивну характеристику повстанського руху, спрямованого проти більшовиків. Проте існуюча цензура не допустила такої оцінки. І тому головна причина повстання – невирішеність національного питання радянською владою більшовиків залишилася тільки в чорновому варіанті статті, що зберігся у фондах Державного архіву Одеської області [9]. До журналу вона не ввійшла.

Крім журнальних публікацій, виходили істпартівські видання, пов’язані з проблемами повстансько-партизанського руху селян. Серед них науковим рівнем вирізняється праця М.Кубаніна. Її автор

економічних проблем, соціальних аспектів національно-культурної політики, тоді як питання національних повстань практично не висвітлені.

Останніми роками зросло значення краєзнавства в загальній системі історичних наук. Деякі відомості про повстання представників національних меншин можна знайти в матеріалах регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій, що відбувались у Києві, Одесі, Херсоні [24]. Особливої уваги заслуговує робота науковців Запоріжжя, які регулярно проводять науково-практичні конференції, де досліджуються етнонаціональні процеси на Півдні України [25].

Важливо, що деякі питання розвитку національних меншин південноукраїнського села знаходять своє відображення у дисертаційних працях Л.Скотнікової, А.Черкаського, М.Шитюка [26].

Однак праця, що торкається проблеми участі національних меншин Півдня України у повстанському русі селян Півдня України, надзвичайно мало. Серед них можна виділити ряд статей Ю.Котляра, С.Богана, В.Чопа, А.Шевчук [27], де розглядаються прояви повстансько-партизанської боротьби окремих етносів України.

Таким чином, питання національного повстансько-партизанського руху на Півдні України (1917-1931 рр.) в руслі проблеми повстанського руху селян висвітлено недостатньо в радянській та сучасній українській історіографії. Це є суттєвим аргументом на користь актуальності досліджуваної проблеми. Навіть той доробок, який є в нашому розпорядженні, має певні, інколи досить значні недоліки фактологічного та світоглядного характеру, і не може задовольнити науковців.

Необхідність вивчення і переосмислення національного селянського повстанського руху України є давно назрілою, але дуже складною проблемою. Труднощі полягають у недостатності введених до наукового обігу джерел, а також слабкою вивченістю деяких вихідних даних, особливо це стосується Півдня України. Тому вважаємо, що монографія, яка носить узагальнюючий характер, буде певним внеском у процес вивчення повстанського руху етнічних меншин південноукраїнського села.

боротьбу. Новий погляд на повстанський рух, зокрема його “зелену” течію, показує у своїй праці В.Ластовський, а В.Ткаченко намагається всебічно розглянути отаманщину [14].

Виходять також монографії і збірки наукових праць, що базуються на нових підходах. Так, В.Верстюк і В.Волковинський розглядають анархістський рух і махновщину. С.Кульчицький висловлює думку, що політика “воєнного комунізму” послужила причиною антибільшовицьких повстань, а О.Реєнт досліджує динаміку соціальних процесів в Україні у 1917-1920 рр.[15]. Заслужують схвалення чіткістю постановки питань та концептуальним формуванням назв публікації П.Захарченка, який досліджує селянські повстання доби Української держави гетьмана П.Скоропадського. Повстанський рух 20-х років ХХ ст. висвітлюється в ряді праць О.Ганжі [16]. Особливо це стосується розкриття питання про “політичний бандитизм”.

Неординарним явищем сьогодення є подвижницька діяльність Р.Коваля, яка включає цикл радіопередач на Першому каналі Українського радіо “Отамани Гайдамацького краю”, та історичні публікації, що повертають імена провідників революційного повстанського козацько-селянського руху 1917-1920-х років, який тривалий час незаслужено був затаврований як “бандитський” та “анархічний” [17].

Однією з найбільш помітних колективних монографій останнього часу стала праця співробітників Інституту історії України НАН України “Політичний терор і тероризм в Україні”. У ній висвітлені проблеми громадянської війни, державного терору як методу експропріації селян-власників. Слід виділити також роботу миколаївських учених “Миколаївщина: літопис історичних подій”, що містить нариси про повстанський рух [18]. Серед праць останніх років, що стосуються повстанської боротьби, слід виділити монографії Ю.Котляра, М.Шитюка, Є.Горбунова та статті В.Шкварця, С.Богана, які, використовуючи невідомий раніше фактичний матеріал, дають можливість зрозуміти значення селянського фактора в історії Півдня України [19].

У роки незалежності видано ряд праць істориків і політологів, у яких проблематика міжнаціональних стосунків аналізується з позицій нового бачення [20]. Серед них праці науковців Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології НАН України [21]. У них на основі невідомих раніше архівних документів показано становище німців, євреїв, поляків, болгар, татар в умовах нової економічної політики та під час становлення тоталітарної системи [22]. Деякі з них присвячені Півдню України [23]. В цілому ж, у статтях, що торкаються проблем історії етнічних меншин, переважає вивчення

здійснив сміливу на той час спробу визначити соціальний характер махновщини, переконував, що в 1919 році махновський рух був загальноноселянським, масовим і лише в 1920-1921 роках – куркульським. На початку 30-х рр. такі висновки визнано шкідливими, і книга на довгі роки потрапила до спецфонду [10].

В цілому наукові праці, видані в 20-х – 30-х роках ХХ ст., вперше висвітлювали питання, що і нині залишаються маловивченими. Вони є важливою історіографічною базою для дослідження історії національного повстанського руху селян Півдня України.

У 60-х рр. видано ряд праць одеського історика М.Раковського, присвячених питанням громадянської війни, григор’євщині та повстанням німців-колоністів на Півдні України [11].

В 70-80-ті рр. продовжували виходити роботи одеських істориків з проблем громадянської війни та махновщини [12]. Певне значення щодо періодизації партизансько-повстанського руху мала монографія О.Кучера [13]. Проте автор вважав антибільшовицькі повстання контрреволюційними.

Якщо оцінювати загальний внесок радянської історичної науки у вивчення національного повстанського руху селян України, необхідно відмітити, що цей доробок був значним. Саме в радянській час почалися активне вивчення і введення до наукового обігу джерельних матеріалів, активна розробка та осмислення окремих аспектів цієї важливої проблеми. Незважаючи на деякі помилкові підходи до концепції повстанського руху селян, все ж були створені сприятливі умови для його подальшого вивчення, проте спеціальних праць, присвячених повстанському руху представників національних меншин, було мало.

В українській історіографії не вщухає інтерес до проблем вітчизняної історії періодів національної революції, громадянської війни та становлення тоталітарного суспільства і особливо до ролі в усіх цих неоднозначних подіях етнічних меншин. В сучасних наукових доробках розглядаються як загальні питання, так і окремі їх аспекти. Потрібно зазначити, що ці дослідження відзначаються, в першу чергу, фаховою відповідальністю. Автори намагаються не тільки вразити читача новими, сенсаційними фактами, а й глибоко проаналізувати їх через призму тогочасних політичних, економічних та соціокультурних факторів.

У спеціальних працях помітна тенденція до переосмислення історії на засадах об’єктивності та історизму. Велику допомогу в цій справі подають сучасні періодичні видання. Цикл статей В.Уляничка розкриває невідомі сторінки повстанського руху селян, їх національну